

ROLA I POZYCJA SPOŁECZNA KOBIET WE WCZESNEJ EPOCE ŹELAZA PRZEZ PRYZMAT ZMIAN W RYTUAŁACH POGRZEBOWYCH – NA PRZYKŁADZIE WIELKOPOLSKI

THE ROLE AND SOCIAL POSITION OF WOMEN IN THE EARLY IRON AGE AS SEEN THROUGH THE CHANGES IN FUNERAL RITES. THE CASE OF WIELKOPOLSKA

Justyna Żychlińska

Katedra Archeologii i Cywilizacji Starożytnych
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
ul. ks. Józefa Poniatowskiego 12, 85-671 Bydgoszcz, Poland
justyna.zychlinska@ukw.edu.pl

ABSTRACT. This paper proposes that the beginning of the Early Iron Age saw the change of the social role and status of women. The study was based on the analysis of dozens of graves attributable to the Lusatian Culture, which spanned the Bronze and Early Iron Ages. Included in the analyses were only graves of individuals, whose sex and age could be anthropologically determined. The hypothesis is justified on the basis of the socio-symbolic dimension of weaving and pottery.

KEY WORDS: funeral rite, woman, social role, weaving, pottery, Early Iron Age

Rytuał, jak pisze Jean Maisonneuve (1995, s. 13), to skodyfikowany system praktyk, posiadający w określonym miejscu i czasie subiektywne znaczenie i symboliczną wartość dla swych uczestników i świadków, implikujący aktywizację ciała i posiadający związek z *sacrum*. Rytuał, który jest znany i przewidywalny towarzyszy zmianie, czyli czemuś, co może zakłócić porządek społeczny, a tym samym wywołać sytuacje konfliktowe. Takie niepożądane skutki zmiany są niwelowane przez obrzędowość (Tokarska-Bakir 2006, s. 7). Przywracanie równowagi wcale nie

musi jednak oznaczać odtworzenia sytuacji sprzed kryzysu, lecz może skutkować powstaniem innego konsensu lub schizmą (Turner 2009, s. 47). Działania rytualne są dla grupy społecznej niezwykle istotne – są okresowym sposobem jej samopowtórzenia się (Durkheim 1990), dając jednocześnie poczucie solidarności, chroniąc ciągłość społecznej egzystencji, a ich publiczny charakter zapewnia homogeniczność i względną uniformizację (Rajewski 2006).

Zakładając, że działania rytualne mają charakter stereotypowy, schematyczny, sformalizowany, ekspresywny oraz symboliczny (Minta-Tworzowska 2000, s. 50), w kontekście zmiany w rytuałach pogrzebowych przeprowadzono analizę kilkudziesięciu pochówków, dla których znane są ustalenia antropologiczne płci i wieku. Do badań wytypowano siedem cmentarzysk z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na obszarze Wielkopolski. Są to nekropole w: Białej, pow. Czarnków-Trzcianka, (Głogowski 1988; Budnik, Józwiak 1988), Biernatkach, pow. Poznań (Krzyżaniak 1963; Malinowski, Józwiak-Malinowska 1963), Gorszewicach, pow. Szamotuły (Narożna-Szamałek, Szamałek 2007; Miłosz 2007), Lachmirowicach, pow. Inowrocław (Szamałek, Narożna-Szamałek 1997; Piontek 1997), Słupi Kapitulnej, pow. Rawicz (Kihl-Byczko 1972; Berdychowski 1972), Św. Wojciechu, pow. Międzyrzecz (Krzyszowski 1998) oraz we Wronkach, pow. Szamotuły (Sip 2002). W wyniku tej kwerendy na trzech stanowiskach – w Gorszewicach, Słupi Kapitulnej oraz Wronkach, datowanych na starszą część wczesnej epoki żelaza (Ha C) – w 5 przypadkach zaobserwowano występowanie wyjątkowego rytuału pogrzebowego, który swym charakterem odbiegał od powtarzalnych obrzędów odnotowanych na wspomnianych wyżej nekropoliach ludności kultury łużyckiej. Polegał on na deponowaniu szczątków zmarłego¹ w dwóch oddzielnych urnach² złożonych do pojedynczego grobu. Do analizy włączono także trzy dalsze pochówki, w przypadku których kości występowały poza popielnicą w wyraźnym skupieniu³.

Poza dwoma przypadkami, gdzie wiek pochowanego osobnika określono na *infans* II⁴, w dalszych grobach odnotowano pochówki kobiet w wieku od 20 do 40 lat. Dość poważnym ograniczeniem dalszej analizy jest brak informacji o szczątkach kostnych zarejestrowanych w popielnicach, jak ma to miejsce we Wronkach (Sip 2002, s. 89), czy też brak rozdzielenia kości pochodzących z popielnic dla grobu nr 44 ze Słupi Kapitulnej (Berdychowski 1972, s. 138). Analiza pochówków (poza grobem nr 43 z Wronek) wykazała we wszystkich przypadkach kości sklepieniowe czaszki oraz kości kończyn górnych i dolnych. Niemal we wszystkich kości

¹ Poza grobem nr 16 z Gorszewic. W tym przypadku do jednego grobu złożono dwie osoby – każdą z osobna do odrębnej popielnicy. Do dwóch dalszych urn złożono szczątki obu tych osób.

² Poza grobem nr 49 z Gorszewic, ale w tym przypadku w grobie jamowym zarejestrowano dwa wyraźne skupienia szczątków kostnych.

³ Groby nr 5, 21 i 42 z Gorszewic.

⁴ Grób nr 44 ze Słupi Kapitulnej oraz dziecko z grobu 16 z Gorszewic.

skroniowe, rzadziej potyliczne czy czołowe. Odnotowano kości zuchwy, wyjątkowo szczęki, nierzadko fragmenty zębów. W pojedynczych przypadkach odnotowano kości kręgowe, głównie szyjne i piersiowe oraz paliczki dłoni czy stóp. W dwóch grobach zarejestrowano kości miedniczne, a tylko w pojedynczym kości obojczyka (patrz tabela 1). W przypadku pochówków z Gorszewic nie odnotowano żadnych zależności między rodzajem kości a popielnicą.

Nie odnotowano żadnych zależności w odniesieniu do typu naczynia wykorzystanego jako popielnica – były to zarówno wazy, jak i garnki czy amfory (patrz tabela 1).

Wszystkie z analizowanych zespołów grobowych w ramach przestrzeni cmentarzysk ulokowano na obrzeżach skupisk grobów (Narożna-Szamałek, Szamałek 2007, ryc. 3; Kihl-Byczko 1972, rycina 2; Sip 2002, rycina 4).

Wracając do kwestii szczątków kostnych zarejestrowanych w grobach. Uwagę w tej materii zwraca to, że we wszystkich przypadkach nie odnotowano całego szkieletu. Najczęściej braki występują w kościach klatki piersiowej i miednicy. Wyniki eksperymentalnych spalań kości (zarówno samego szkieletu, jak i części miękkich i kości) wyraźnie wykazały, że po wypaleniu się resztek drewna i ostygnięciu stosu, wybranie fragmentów kostnych nie sprawiło żadnych trudności. Z łatwością można było odnaleźć nawet drobne fragmenty szkieletu, jakimi są członki palców i zęby. Ponadto zebrane fragmenty kostne, pod względem kształtu i wielkości, stopnia zachowania, odkształceń termicznych etc., nie różniły się w istotny sposób od przepalonych kości znajdujących w popielnicach. Wiele fragmentów kostnych było silnie odkształconych termicznie i rozdrobionych (Piontek 2007, s. 62, ryc. 6). W jaki zatem sposób można wytłumaczyć brak niektórych fragmentów kośćca? Z jednej strony przyczyną takiego stanu rzeczy mogą być procesy podepozycyjne⁵, z drugiej przyczyny mogły być zgoła odmienne. Uwagę zwracają tzw. groby cząstkowe, to jest pochówki zawierające niewielką tylko ilość kości ludzkich (Kokowski 1993, s. 123; Żórawska 2007, s. 457–474; Malinowski 2013), choć, jak podkreślają niektórzy badacze, w przypadkach grobów ciałałalnych zjawisko to jest praktycznie niemożliwe do zarejestrowania (Bukowski 1992, s. 66). Niewątpliwie w przypadku ciałałalenia wiele elementów rytuałów pogrzebowych jest dla archeologa nieuchwytnych, jeśli jednak przyjmiemy za wysoce prawdopodobne, że w kulturze łużyckiej kremacja i inhumacja wpisują się w jednolitą obrzędowość grzebalną danej społeczności, wówczas przyjmujemy także, że miały one wspólną symbolikę i wspólne wyobrażenie o życiu pośmiertnym (van den Boom 1995, s. 299). Stąd w tej kwestii interesująco wygląda koncepcja rytualnego rabunku zaproponowana przez Andrzeja Mierzwińskiego (2012). Jest ona analizowana przez pryzmat wielu czynników, przy czym jeden z nich jest, jak się wydaje, najbardziej istotny – masowe przemieszczanie się ludności na lewobrzeżu Przemszy, co powodowało koniecz-

⁵ Dla porównania silny stopień zniszczenia cmentarzyska w Gorszewicach.

Tabela 1. Analiza formalna pochówków wykorzystanych w artykule (klasyfikacja naczyń na podstawie: J. Żychlińska 2013)
 Table 1. Formal analysis of burials discussed in the paper (classification of pottery based on: J. Żychlińska 2013)

Miejscowość nr grobu	Popielnica	Pokrywa	kierunek	Przystawki		Obstawa	Kości	Wiek/plać	Uwagi
				typy	typy				
Słupia Kapitulna gr. nr 44	1 – W4B2b/1D1b3	M3C1a2a	E-S	A4C1b/4A3b1b1, A10A2b/6C2b1b, M3C1a3a, fr. misy C4A2a/bz, C1A1/bz, C4A2a/bz, G4B1b/1D1a1a, G4B1b/1D1a1a		-	kości sklepieniowe czaszki, skroniowe, 4 zęby, kręgowce, talerza miednicznego, długie	Infans II	+ kości zwierzęce. Brak rozróżnienia na kości pochodzące z obu popielnic
	2 – G3B1/bz	-	E	W16B1/6C1b1a1		-	skroniowa, zęby, paliczki ręki	40. K	
Gorszewice gr. nr 5	G4b/16A1	-	-	M3C1b2/24D2a2 fr. W15, fr. C1, fr. C2, fr. C4, fr. talerza			kości sklepieniowe czaszki, zęby, promieniowa, śródręcza, długie		
	skupisko stosu nr 1						kości sklepieniowe czaszki, krąg piersiowy, śródręcza, długie,		
Gorszewice gr. nr 16	fr.	-	N i pomiędzy urnami	W5B2aa/3A1a1, W15A/6J2, K1C2c/16F3b2, M3A2b1/24D1a, M4B1b/bz G4B1c fr. W15A, fr. M3A, fr. M3A, fr. C2B, fr. C2b, fr. G5 fr. kadzielnicy, fr. talerza		kollista	?	15–18, K	paciorek bursztynowy
	fr						kości sklepieniowe czaszki, skroniowe, zuchwa, skroniowe, zęby (mleczne i stałe), kręgowce, śródręcza, ramieniowa, paliczki ręki i udowa, skokowa, długie	6–10, Infans II	fr. naszyjnika żelaznego
W4C2B1/17B3b							kości sklepieniowe czaszki (2 os.), zuchwy, skroniowe (2 os.), kręgowce, paliczki stopy, ramieniowa, udowa, długie	15–18, K 6–10, Infans II	fr. przedmiotów brązowych, szpila i bransoleta żelazna
	W12B1/18B4						kości sklepieniowe czaszki (2 os.), zuchwa, zęby, kręgowce,	15–18, K 6–10, Infans II	kulisty paciorek brązowy

Gorszewice gr. nr 21	W11B1a/19A2b1	M3C1b3	W-N	W14A2a/malowana, W16D1/4A1b1, M3C1b2/24D2b, M3C1b2/24D1a, M3C1b2, C4C3b/6A2b6b, C4C1/20B1a2b, fr. czterech waz, czterech czerpaków, dwójaki (nie zachowały się)	prawdopodobnie kolista, zachowała się od N, E	ramiennowe, paliczki ręki, piszczelowa, łódkowa, skokowa, śródstopia, długie	20-25, K	naszynnik żelazny, bransoleta żelazna, bransoleta brązowa, fr. bransolety brązowej, kółka brązowe, 12 paciorków szklanych
	skupisko stosu	-	-	-	-	kości sklepieniowe czaszki, zuchwa, skroniowa, czołowa, szczęką, potyliczna, zęby, kregi szyjne, udowa, długie		
Gorszewice gr. nr 42	fr. W	-	-	W15B1/7C3b4, fr. M3C, M4B1b, M4B1b, fr. M2E	dookolny wieniec kamieni polnych	kości sklepieniowe czaszka, potyliczna, krąg pierśowy, długie	20-30, K	Kości bez rozdzielenia na popielnicę i stos
	skupisko stosu	-	-	-	-	kości sklepieniowe czaszki, obojczyk, długie	40-50, K	kości zwierzęce
Gorszewice gr. nr 48	1 - fr./17B4c1 (na krańcu N-W)	-	-	fr. W9B2a1b, C4B/6B1b, fr. M3C1b, fr. M3C1b, fr. M3C1b, fr. G	-	kości sklepieniowe czaszki, potyliczna, zuchwa, skroniowa, zębra, ramiennowa, miedniczna, udowa, długie		
	2 - A1C2a/11A2a2b2 (na krańcu S-E)	-	-	-	-	kości sklepieniowe czaszki, potyliczna, zuchwa, skroniowa, zęby, kregi szyjne, udowa, długie		
Gorszewice gr. nr 49 - jamowy	skupisko stos nr 1 (E)	-	-	W3B2a/3A13, fr. dziewięciu waz, pięciu czerpaków C1, fr. kadzielnicy, fr. talerza	-	sklepienie czaszki, skroniowe, zęby, długie	20-25, K	
	skupisko stosu nr 2 n(W)	-	-	-	-	sklepienie czaszki, czołowa, fr. szczęki, fr. zuchwy, długie		
Wronki gr. nr 43	1 - A9C2b/2A1	-	-	W10C1/bz, A8B2b/bz, M3A1c/bz, M3C1a2b/bz, M3D1/bz, M4B1b/bz, M4B1b/bz, M4B1c, M4B1c, C2A1c/bz, G4B1b/bz, G5B2/bz, 5xM- fr., szpula gliniana	-	?	20-35, K	
	2 - A fr.	-	-	-	-			

Legenda: Typologia naczyń i ornamentyki wg. Żychlińska 2013

ność przeniesienia szczątków swych zmarłych, zwłaszcza tych, którzy nie byli jeszcze gotowi na samodzielne towarzyszenie bliskim jako przodkowie (Mierzwiński 2012, s. 63). W przypadku terenu Wielkopolski nie można wnosić o podobnych przesunięciach demograficznych na początku epoki żelaza. Mamy tu, czyli w Wielkopolsce, do czynienia nie tyle z przesunięciem, ile z wyraźnym rozrzedzeniem osadnictwa (Żychlińska 2013, mapy 3 i 4). Należy zatem szukać innych wyjaśnień takiej sytuacji. Tak jak w przypadku wielu grobów na analizowanych cmentarzyskach mamy do czynienia ze standardowymi rytuałami, a akt kremacji uwalnia od doczesnych więzów, tak w przypadku omawianych wyżej pochówków, mamy do czynienia z odrębnym rytuałem.

Jak wspominałam wyżej, najważniejsze cechy rytuałów, a więc sztywność, stereotypowość czy powtarzalność służyć miały podtrzymywaniu porządku społecznego, właściwych relacji w społeczności, umacnianiu przywiązania do grupy. W związku z powyższym zastanowienia wymagają omówione wyżej odmienności rejestrowane na prezentowanych tu cmentarzyskach. W literaturze przedmiotu można spotkać kilka typów rytuałów – przejścia, w których jednostka zmienia swój status społeczny; degradacji, w którym odbiera się pewnym członkom grupy społecznej ich tożsamość czy władzę; rytuał nagradzający osiągnięcia, podkreślający sukcesy określonych jednostek, nabycie przez nich cech społecznie pożądanych; rytuały redukcji konfliktu, pomagające utrzymać równowagę w społeczności; rytuały integracyjne, których celem jest wzmocnienie poczucia wspólnoty i podtrzymywanie ciągłości życia grupy czy rytuały odnowienia, które służą odświeżeniu struktury społecznej i zwiększają efektywność jej działań, wzmacniając istniejący system władzy i poczucie społecznego dystansu i hierarchii (Konecki 1994).

W przypadku analizowanych pochówków niewątpliwie mamy do czynienia z rytuałem przejścia – zmarłe kobiety otrzymały status zmarłego przodka, ponieważ w ich przypadku mamy do czynienia z aktem kremacyjnym, rozumianym jako ostateczny etap procesu przejścia. Wydaje się jednak, że w ich sytuacji wystąpił także rytuał integracyjny, zwłaszcza jeśli uwzględni się sytuację demograficzną, a więc pustoszenie niektórych obszarów o osadnictwie rozproszonym, kosztem wzmacniania nowo kształtujących się centrów społeczno-gospodarczych (Żychlińska 2013, mapy 3 i 4). Rola i pozycja społeczna kobiety, jako organizatorki życia, łączącej sobą komunikacyjną sieć powiązań społecznych, tak ważna i akcentowana w grupie, w której żyła (Żychlińska 2016b, 2017; w druku, b) zostaje przeniesiona i umocniona (przez „podwójny” pochówek) na jej nową pozycję społeczną – zmarłego przodka, strzegącego ładu w organizacji przestrzeni sakralnej cmentarzyska (pochówki na obrzeżach). Rytuał, aby zaistnieć potrzebuje symbolu – rzeczy lub znaku, który w danej grupie ludzkiej przywołuje jakiś inny przedmiot lub pojęcie (Minta-Tworzowska 2000, s. 45). Takim znakiem może być w tym przypadku ornament umieszczony na naczyniach – zarówno popielnicach, jak i przystawkach (patrz tabela 1). Na pięciu popielnicach umieszczono ornament guzowy – albo jako motyw

samodzielny (Żychlińska 2013, typ 16A1), albo w towarzystwie wątków dodatkowych (Żychlińska 2013, typy: 1D1b3, 17B3b, 17B4c1, 18B4). W pojedynczym przypadku odnotowano motyw jodełki (Żychlińska 2013, typ 11A2a2b2), w dwóch odciski palcowo-paznokciowe, samodzielne i na listwie plastycznej (Żychlińska 2013, typ 1D1b3 i 19A2b1). Zdobnictwo przystawek jest znacznie szersze – od prostych układów pionowych czy ukośnych linii rytych (Żychlińska 2013, typy 3A1a1 i 4A3b1b1), czasami w towarzystwie guza (3A13); ukośnych linii rytych tworzących motyw odwróconej litery V (Żychlińska 2013, typy 6A2b6b, 6B1b, 6C1b1a1, 6J2); czasami w układzie zygzaka (7C3b4); przez motyw zakreskowanych trójkątów (Żychlińska 2013, typ 9B2a1b), krzyża umieszczonego na dnie czerpaka, gdzie przestrzeń pomiędzy ramionami krzyża wypełniają układy zakreskowanych i pustych trójkątów (Żychlińska 2013, typ 20B1a2b) aż po układy ukośnych szerokich bruzd na wylewach mis (Żychlińska 2013, typy 24D2a2, 24D2b). Zespół grobowy z Wroniek odbiega w tym względzie od wyżej analizowanych, ponieważ tylko popielnica zdobiona była pojedynczą, dookólną linią rytą (patrz tabela 1). Nie bez znaczenia pozostaje wymowa symboliczna zdobnictwa zawarta na wspomnianych wyżej pojemnikach – motyw trójkąta spotykany nie tylko na naczyniach glinianych jest identyfikowany z kobietą, elementem żeńskim, boginią. Jest on swoistym ideogramem, który można odnaleźć już w plastyce neolitu, w ikonografii minojsko-mykeńskiej epoki brązu oraz w późniejszych okresach. Geometryczna forma trójkąta jest elementem wywołującym metafizyczną koncepcję symbolicznej równowagi, której rezultatem jest zestawienie – matka (Magna Mater) + woda = płodność (Dall’Agnola 1995, s. 155–156). Z motywem tym ściśle związany jest zygzak, powszechnie odnoszony do symboli akwaticznych, który od środkowego neolitu symbolizował żeńskość i płodność wód lunarnych, a także, zwłaszcza w neolicie, stanowił element trójstrefowej budowy świata (Niebo – Ziemia – Podziemie), jako tzw. wody niebiańskie (Woźny 1996, ryc. 5). Z praktyką magii rezurekcyjnej, zapewniającej zmarłemu ponowne narodzenie, wiąże się popularny motyw guzów umieszczanych na naczyniach, które wykorzystywane były przede wszystkim w kremacyjnych praktykach pogrzebowych. Jest to przykład łączenia symboliki męskiej – ogień kremacyjny, będący ziemskim odpowiednikiem słońca, i żeńskiej – motyw guza, symbol bóstwa żeńskiego w postaci jego piersi (Kwapiński 1989, s. 288).

W tym miejscu należy zadać pytanie: dlaczego właśnie te kobiety? Uwagę zwracają niektóre przedmioty odkryte w kilku grobach – kadzielnice oraz gliniane szpule (patrz tabela 1). Gliniane szpule odnajdowane w obiektach archeologicznych, utożsamiane były do tej pory tylko i wyłącznie z solowarstwem (Bukowski 1963). O tym, że te przedmioty mogły być używane w włókiennictwie poświadczają natomiast rozliczne przekazy archeologiczne i ikonograficzne ze strefy egejskiej (Ulanowska 2013, s. 73, ryc. 67, 68). Szpule takie, zarówno z otworami, jak i bez były wygodnym i wielofunkcyjnym narzędziem, pozwalającym na utrzymywanie w porządku długich nici bez ryzyka ich splątania. Lekkie i niewielkie (w przeciwieństwie

do tych używanych w solowarstwie) mogły być wykorzystywane np. jako czółenka (otwory mogły ułatwiać ustawienie czółenka po przeciągnięciu wątku) do wyplatania lub przeplatania lub jako obciążenie w krosienkach tabliczkowych (Ulanowska 2013, s. 98). To z kolei pozwala na tworzenie bardzo skomplikowanych i wielobarwnych wzorów (nie tylko obramowanie tkanin, ale tworzenie pasów, węzłów sakralnych), a ich dużą zaletą jest mobilność bardka i tabliczek, możliwość przerywania prac na każdym etapie i późniejszej kontynuacji (Ulanowska 2013, s. 107). Wysoce prawdopodobne jest, że warsztaty takie poświadczają archeologiczne odkrycia owych glinianych szpul (Chmielewski 2009, s. 169–172, ryc. 110). Fakt odkrywania ich w grobach kobiecych może świadczyć o ich wysokiej pozycji społecznej, podobnej do tej, zajmowanej w strefie egejskiej⁶, a nie można też wykluczyć, że były to osoby, które jednocześnie kontrolowały tak cenną z punktu widzenia całej grupy społecznej umiejętność tkacką. Wnoszę, że groby zawierające szczątki osobników młodocianych skrywały w istocie pochówki młodych kobiet, które były przyuczane do „zawodu” tkaczki lub garncarki, a więc osób odpowiedzialnych za „spinning” symbolicznych i społecznych sieci komunikacyjnych w danej grupie społecznej, a także niosących owe kody poza nawias swojej grupy (Żychlińska, w druku, a).

Kadzielnice znajdowane we wspomnianych grobach, pojawiają się w materiale „łużyckim” wraz z początkiem okresu halszackiego (Malinowski 1962; Buck 1979), po wielowiekowej przerwie (Kostrzewski 1923, s. 269). I choć ich interpretacja w literaturze przedmiotu jest stosunkowo zróżnicowana, wydaje się, że pełniły one głównie rolę piecyków do spalania opium (Żychlińska 2016b).

Mając na uwadze wszystkie wspomniane wyżej kwestie, wnoszę, że z początkiem wczesnej epoki żelaza nastąpiła bardzo istotna zmiana roli i pozycji społecznej kobiety. Dwie najważniejsze czynności „zawodowe” przypisywane kobietom, a więc garncarstwo i tkactwo, odnajdują swój społeczno-symboliczny wymiar w projektowaniu form i nanoszeniu na nie symboli używanych w rytuałach obrzędowych – kobieta, tkając strój dla zmarłego, symbolicznie wyznacza jego nową drogę, wykonując dla niego ceramiczne dary grobowe, w tym popielnice, nanosi na nie symbole i znaki, wyznaczające jego nową pozycję – status zmarłego. Popielnica może być więc traktowana jako strój zmarłego, niosący komunikat społeczny (Żychlińska, w druku). Nie można wykluczyć, że towarzyszyły temu także dodatkowe zabiegi magiczne, wzmacniające odbiór i percepcję świata zmarłych przodków, jak choćby stymulacja środkami halucynogennymi.

Dla kobiet, które pełniły taką właśnie rolę – organizatorek życia społeczno-symbolicznego, zarezerwowane były wyjątkowe rytuały pogrzebowe, które pozwalały im na przejście w świecie zmarłych przodków roli osób wiążących i podtrzymu-

⁶ Przedstawienia kobiet pracujących przy krosnach na tintinnabulum z Bolonii czy wyobrażenia na fragmencie drewnianego tronu z Verucchio – por. van Wess 2005.

jących więzi społeczne, zapewniających stabilizację i ład społeczny. Analizowane tutaj przykłady odzwierciedlają wejście obszaru Wielkopolski w orbitę ogólnoeuropejskiego systemu mitologicznego epoki osiowej, charakteryzującej się świadomością cierpienia jako nieusuwalnego składnika ludzkiej kondycji. Podkreślały jednocześnie potrzebę religii bardziej uduchowionej, nie tak ściśle uzależnionej od rytuałów (Armstrong 2005, s. 80). Wyrazem poszukiwań odpowiedzi na najważniejsze pytania dotyczące ludzkiej egzystencji stały się próby odgadnięcia boskich planów, co realizowano przez różne środki, między innymi zaklęcia czy wróżby. Miało to gwarantować magiczne oswajanie wyroków przeznaczenia (Kowalski 2005, s. 231–239). Materialnym świadectwem rozwiązywania tajemnic losu są astragale dostosowane do wróżbiarstwa. Nie tylko w Grecji, lecz także wśród ludów stepowych tego okresu gra w kości była częścią rytuału religijnego (Woźny 2005a, s. 128). Czy nie w podobny sposób można tłumaczyć unikatowe trójgraniaste przedmioty wykonane z gliny, odkryte w grobie nr 57 w Górszewicach, w którym spoczęły szczątki doczesne kobiety zmarłej w wieku 20–40 lat?

Reasumując, rola kobiety we wczesnym okresie epoki żelaza nie ograniczała się tylko i wyłącznie do jej funkcji prokreacyjnej. Jej miejsce w życiu społecznym było efektem znaczenia, jakie nabierały jej czynności przez społeczne oddziaływanie (Hodder 1995, s. 204–205). A tych czynności było wiele: umiejętność kodyfikacji norm i symboli wiążących grupę społeczną umieszczanych na naczyniach glinianych, symboliczne tkanie życia ludzkiego, doświadczenie w odczytywaniu woli boskiej poprzez wróżby, poprzez osiągnięcie stanów transowych, narracja i przekazywanie wiedzy innym członkom społeczności uczestniczącym przy tych czynnościach garncarskich czy tkackich, a także przenoszenie tych doświadczeń poza swoją wspólnotę. To wszystko sprawia, że można ją określić jako dysponentkę wiedzy czy organizatorkę życia społecznego, „spinającą” symboliczne i społeczne sieci komunikacyjne w danej zbiorowości.

BIBLIOGRAFIA

- Armstrong K.
2005 *Krótką historia mitu*. Kraków: Znak.
- Berdychowski W.
1972 Badania szczątków kostnych z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Słupi Kapitulnej, pow. Rawicz. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 21, s. 134–140.
- Boom van den H.
1995 Do kwestii grobów szkieletowych w grupie górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej. *Śląskie Prace Prahistoryczne*, 4, s. 287–303.
- Buck D.W.
1979 Die Billendorfer Kultur (Teil II – Text). *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 13, Berlin.

- Budnik A., Jóźwiak M.
1988 Analiza antropologiczna przepalonych szczątków ludzkich z cmentarzyska kultury łużyckiej w Białej, stanowisko 83, woj. pilskie. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 36, s. 119–120.
- Bukowski Z.
1963 O możliwości wykorzystywania solanek w okresie halsztackim na terenie Wielkopolski i Kujaw. *Archeologia Polski*, 8(2), s. 246–273.
- Bukowski Z.
1992 Niektóre szczegóły obrządku grzebalnego w świetle badań cmentarzysk birytualnych kultury łużyckiej na Górnym Śląsku. *Archeologia Polski*, 37(1–2), s. 57–88.
- Chmielewski T.J.
2009 *Po nitce do kłębka... O przędzalnictwie i tkactwie młodszej epoki kamienia w Europie środkowej*. Warszawa: Semper.
- Dall'Agnola M.
1995 The female symbolism of triangle, an expression of protoideogram. *Przegląd Archeologiczny*, 43, s. 155–161.
- Durkheim E.
1990 *Elementarne formy życia religijnego: system totemiczny w Australii*. Warszawa: PWN.
- Głogowski Z.
1988 Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej w Białej, stanowisko 83, woj. pilskie. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 36, s. 93–118.
- Hodder I.
1995 *Czytanie przeszłości*. Poznań: Obserwator.
- Kihl-Byczko E.
1972 Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Słupi Kapitulnej, pow. Rawicz. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 21, s. 88–133.
- Kokowski A.
1993 Zagadnienie pochówków cząstkowych w grupie masłomęckiej. W: M. Kwapiński, H. Paner (red.), *Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich* (s. 118–124). Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Konecki K.
1994 *Kultura organizacyjna japońskich przedsiębiorstw przemysłowych. Studium socjologiczne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kostrzewski J.
1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*. Poznań: Fiszer i Majewski.
- Krzyszowski A.
1998 Święty Wojciech, st. 10, Badania wykopaliskowe. W: R. Mazurowski (red.), *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego*, 1, *Ziemia Lubuska* (s. 199–240). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Krzyżaniak L.
1963 Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Biernatkach, pow. Śrem. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 14, s. 145–110.
- Kwapiński M.
1989 Ikonografia kultury łużyckiej na Pomorzu. W: T. Malinowski (red.), *Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu* (s. 272–292). Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Maisonneuve J.
1995 *Rytuały dawne i współczesne*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Malinowski A., Józwiak-Malinowska A.
1963 Badania pochówków ciałopalnych z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Biernatkach, pow. Śrem. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 14, s. 12–127.
- Malinowski T.
1962 Obrządek pogrzebowy kultury łużyckiej. *Przegląd Archeologiczny*, 14, s. 5–135.
- Malinowski T.
2013 Uwagi o pochówkach cząstkowych ludności kultury pomorskiej. W: J. Kolenda, A. Mierzwiński, S. Moździoch, L. Żygadlo (red.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów* (s. 251–259). Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Mierzwiński A.
2012 Dobroczyńcy zmarłych. Rozważania o ingerencjach grobowych w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. *Przegląd Archeologiczny*, 60, s. 49–82.
- Miłosz E.
2007 Analiza antropologiczna szczątków ludzkich z cmentarzyska na stanowisku 1 w Gorszewicach, gm. Kaźmierz, woj. wielkopolskie. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 43, s. 229–244.
- Minta-Tworzowska D.
2000 Symbole i symbolika z perspektywy badań archeologicznych. W: B. Gediga, D. Piotrowska (red.), *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej* (s. 45–54). Warszawa – Wrocław – Biskupin: Wydawnictwo Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.
- Narożna-Szamałek U., Szamałek K.
2007 Cmentarzysko halsztackie w Gorszewicach w świetle nowych badań. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 43, s. 113–228.
- Piontek J.
1997 Analiza antropologiczna szczątków ludzkich z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Lachmirowicach. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 38, s. 67–69.
- Piontek J.
2007 Metodyka antropologicznych badań materiałów kostnych z grobów ciałopalnych. W: L. Bakalarska (red.), *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego zorganizowanych przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Jurata (8–20.V.2005r.), Wigry (28–30.IX.2005 r.), Krynica (30.XI–3.XII. 2005 r.)*, (s. 56–73). Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.
- Rajewski M.
2006 Badania rytuału w antropologii brytyjskiej. W: M. Filipiak, M. Rajewski (red.), *Rytuał. Przeszłość i teraźniejszość* (s. 39–70). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Sip M.
2002 Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej we Wronkach-Borku, pow. loco, stan. 2. W: H. Machajewski, R. Pietrzak (red.), *Badania archeologiczne ziemi szamotulskiej* (część 1, s. 47–178). Poznań: Wydawnictwo Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich.
- Szamałek K., Narożna-Szamałek U.
1997 Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Lachmirowicach nad Gopłem. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 38, s. 47–66.
- Tokarska-Bakir J.
2006 Przemiany. W: A. van Genneep, *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii* (s. 7–24). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

- Turner V.
2009 Liminalność i gatunki performatywne. W: J.J. MacAloon (red.), *Rytuał, dramat, święto, spektakl. Wstęp do teorii widowiska kulturowego* (tłum. K. Przyłuska-Urbanowicz, s. 39–74). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Ulanowska A.
2013 *Egejskie techniki tkackie w epoce brązu. Zastosowanie archeologii eksperymentalnej w badaniach nad włókiennictwem egejskim*. Wrocław, https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/464/A_Ulanowska_doktorat.pdf?sequence=1 [dostęp 28.01.2014].
- Wees van H.
2005 Trailing tunics and sheepskin coats: Dress and status in early Greece. W: C. Leland, M., H. Harlow, L., L. Lewellyn-Jones (red.), *The Clothed Body in the Ancient World* (s. 44–51). Oxford: Oxford Press.
- Woźny J.
1996 *Symbolika wody w pradziejach Polski*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP.
- Woźny J.
2005 *Czerwona ochra i ziemia zbóż. Symbolika odrodzenia zmarłych w obrzędach pogrzebowych kultur archaicznych międzymorza bałtycko-pontyjskiego*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Żórawska A.
2007 Pochówki cząstkowe z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach. W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej* (s. 457–474). Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Żychlińska J.
2013 *Przemiany stylistyczne naczyń ceramicznych ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Żychlińska J.
2016a „Altered states of consciousness” – in Bronze Age and Early Iron Age. W: J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, A. Klonder (red.), *Jedzą, piją, lulki palą. Kulturowe aspekty korzystania z używek na przestrzeni dziejów*, t. 1, *Użytki w świetle źródeł archeologicznych i historycznych* (s. 9–18). Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.
- Żychlińska J.
2016b Kobieta w kulturze łużyckiej w Wielkopolsce. W: M. Małkus, K. Szymańska (red.), *Conjux, mater, filia, soror propinqua, civis... Kobieta na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim* (s. 31–44). Wschowa – Leszno: Stowarzyszenie Czas A.R.T.
- Żychlińska J.
2017 Przelamując (?) stereotyp – krótki szkic o roli i pozycji społecznej kobiety w pradziejach na przykładzie kultury łużyckiej. W: A. Głowacka-Penczyńska, K. Grysińska-Jarmuła, M. Opiola-Cegiełka (red.), *Historie nieobojętne*, t. 2, *Kądziel – kołyska – łożo. Atrybuty kobiecości na przestrzeni dziejów* (s. 13–32). Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.
- Żychlińska J.
[w druku, a] Podróże w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. W: R. Kowalski (red.), *Historia pod kołami, kilem, skrzydłami*. Nowy Targ.
- Żychlińska J.
[w druku, b] Społeczno-symboliczne aspekty stroju w pradziejach. W: M. Furmaniak, A. Straszewska (red.), *Sztuka w stroju, strój w sztuce*. Warszawa.
- Żychliński D.
[w druku] Popielnica – ubranie zmarłego? Stratyfikacja społeczna ludności Wielkopolski w świetle istnienia dwóch odmian urn w okresie wpływów rzymskich. *Folia Praehistorica Poznaniensia*, 21.

THE ROLE AND SOCIAL POSITION OF WOMEN IN THE EARLY IRON AGE AS SEEN THROUGH THE CHANGES IN FUNERAL RITES. THE CASE OF WIELKOPOLSKA

Summary

Assuming that rituals are stereotypical, schematic, formal, expressive and symbolic, in order to explore the changes in funeral rites I analysed dozens of burials, including only graves of individuals, whose sex and age could be anthropologically determined. Seven Bronze and Early Iron Ages burial grounds from Wielkopolska were selected for analysis: Biała, Czarnków-Trzcianka District, Biernatki, Poznań District, Górszewice, Szamotuły District, Lachmirowice, Inowrocław District, Słupia Kapitulna, Rawicz District, Św. Wojciech, Międzyrzecz District and Wronki, Szamotuły District. The analysis revealed that people burying their dead at three sites, i.e., Górszewice, Słupia Kapitulna and Wronki, during the earlier part of the Early Iron Age (HaC), practiced a special burial rite, which differs from repetitive rituals recorded at the aforementioned Lusatian cemeteries. In five cases, the remains of the dead were deposited in two separate urns placed in a single grave. The analysis included three other burials, where distinct clusters of bones were placed beyond the cremation urn.

The age of two individuals was estimated at Infans II, but all other graves contained the remains of women aged 20- 40. Positioned on the outskirts of clusters of graves, all burials contained incomplete skeletons. Most often missing were the bones of the chest and pelvis. This can hardly be explained by the activity of postdepositional process. All graves were therefore considered to be partial or symbolic. It is likely that apart from the rite of passage, the dead buried in these graves went through an integration ritual, which was to strengthen the sense of community and identity.

These women were certainly chosen due to their skills of coding and marking places and events important for the whole social group with symbols. Their position and social role can therefore be manifested by both ornamentation on burial vessels and other elements, such as the presence of censers (items used to strengthen contact with the sacred) or clay coils, which helped, among others, to create sacred knots.

To conclude, I would argue that the beginning of the Early Iron Age witnessed a very significant change in the social role and the position of women. Two most important 'professional' tasks purportedly done by women, pottery making and weaving find their socio-symbolic dimension in the design of forms and the application of symbols used in rituals. By weaving an outfit for the deceased, a woman symbolically set a new path for him or her; while she produced ceramic containers that were placed with the dead in his or her grave, the woman applied symbols and signs that defined the individual's new position – the status of the deceased.

These works could have been accompanied by certain additional magic rituals, which were to strengthen the reception and perception of the world of the dead through the usage of, for example, the stimulus effects of hallucinogens. It is likely that special funeral rites were reserved for women that played the role of the organisers of the socio-symbolic life. The rites allowed them to take over the role of persons who bound and sustained social relationships, providing stability and social order in the world of the dead ancestors.

Translated by Agnieszka Tokarczuk